

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

מה הביא ומה לא הביא רש"י בפירושו מתורתו של ר' משה הדרשן

חננאל מאק

שמו של ר' משה הדרשן ידוע לרבים בעיקר מתוך פירושי רש"י לתורה ובמיוחד לספר במדבר. על פי נוסחי הדפוסים הרווחים, בשמונה עשר מקומות בפירוש רש"י לתורה – שלושה עשר מהם בפירושו לבמדבר – מובאים פירושים ודרשות שמקורם בדברי ר' משה הדרשן; על אלה יש להוסיף עוד כעשרה מקומות בפירושי רש"י לנ"ך, גם הם על פי מהדורות הדפוס המקובלות. עיון בכתבי יד שעדיין לא נדפסו ובכמה חיבורים נדירים שבדפוס מעלה שמספר ההבאות מדברי ר' משה בפירושי רש"י גדול יותר.

הנותן את לבו לפירושי רש"י לתנ"ך יבחין אפוא בעניין הרב שרש"י גילה בדבריו של ר' משה הדרשן, בייחוד לנוכח העובדה הידועה שרש"י אינו מרבה להביא מדבריהם ומפירושיהם של חכמים מימי הביניים שקדמו לו. אכן, רש"י ניצב בפתחה של תקופה חדשה בתולדות הפרשנות למקרא, וייתכן שאילו הכיר פירושי מקראות מדברי קודמיו שהלמו את טעמו היה בוחר להביא מהם יותר משנמצא לפנינו, כשם שנהג בדרשותיו של ר' משה הדרשן – על כל פנים ריבוי ההבאות מדברי ר' משה בפירושי רש"י למקרא ניכר וראוי לתשומת לב.

כפי שיתברר להלן, היה ר' משה הדרשן מחבר פורה ורק חלק קטן מאוד מכלל יצירתו הובא בפירושי רש"י. ואף על פי כן, שמו של ר' משה כמעט שאינו ידוע אלא מדברי רש"י, ואף מהם עולה תמונה חלקית ובלתי מייצגת של תורתו המלאה. מאמר זה מוקדש לשאלות מה בחר רש"י להביא ומה העדיף להצניע מתורתו של ר' משה הדרשן, מה ראה על ככה, מה הגיע אליו ומה קיים וקיבל.

א

ר' משה הדרשן חי בעיר נרבונה שבפרובנס, במאה ה"א – עיר שנודעה בימי הביניים כמקומם של חכמים וסופרים.¹ ככל הנראה עשה ר' משה את רוב ימיו בנרבונה, אולם

1 כותב שורות אלה פירסם מספר מאמרים על ר' משה הדרשן – ראו לדוגמה: ח' מאק, "עם לבן גרתי ותרתי"ג מצוות שמרתי – דרכה של הדרשה מספרו של ר' משה הדרשן אל פירוש רש"י לתורה", תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 251–261; ח' מאק, "זמנו, מקומו ותפוצתו של מדרש במדבר

חננאל מאק

ייתכן ששהה גם בעיר טולוז.² בפרק כלשהו של חייו יצא ר' משה הדרשן ממקומו והלך כנראה למרכז צרפת או לצפונה, כפי שעולה מדברי רבנו תם באגרת שנשלחה אל החכם הפרובנסלי ר' משולם ממלון (Melun).³ לר' משה הדרשן היה אח בשם לוי ובן בשם יהודה, וגם שניהם נודעו כדרשנים, אך רק חומר דל שרד מדברי תורתם. איננו יודעים מתי בדיוק חי ר' משה הדרשן, אולם שיקולים שונים מביאים למסקנה שחי ופעל במחצית הראשונה של המאה הי"א. רש"י, שנולד בשנת 1040, הכיר את תורתו של ר' משה הדרשן או לפחות חלקים נרחבים ממנה, אולם לא הכיר אותו ישירות. אין ספק שאילו פגש רש"י את ר' משה פנים אל פנים היה הדבר נזכר בכתבי רש"י.

לא ידוע אם ר' משה הדרשן העלה בעצמו את הדרשות המיוחסות לו על הכתב או שמא היה זה מעשהו של חכם אחר או של מישהו מתלמידיו. מדברי רש"י בכמה מקומות, בעיקר בפירושו לספר במדבר, מתברר שהוא ראה, "מצא" ואף העתיק דברים "מיסודו של ר' משה הדרשן",⁴ אולם הוא אינו מציין במפורש שר' משה הדרשן העלה את דרשותיו על הכתב. לעומת זאת, הקטע היחיד מדברי ר' משה המובא בתוספות לתלמוד נמסר בלשון זו: "כתב רבנו משה הדרשן".⁵ אמנם אין להסיק מכאן בוודאות כי ידע המוסר שר' משה הוא שכתב את ספרו, אך מסתבר שכבר בימי רש"י, ולבטח

רבה, תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 91-106; ח' מאק, "מדוע נעלמו ספריו של רבי משה הדרשן?" [בדפוס]. חומר נוסף על ר' משה דרשן עתיד להתפרסם בספרי, אי"ה, שיעסוק כולו בר' משה הדרשן ובתורתו, לפיכך יובאו כאן רק ראשי דברים על חייו ויצירתו.

2 במקום אחד בפירוש רש"י לתורה (דברים לב, כד) נזכר לכאורה ר' משה הדרשן מטולוזא כמי שדבריו נודעו לרש"י, וטולוזא היא העיר טולוז, השוכנת כמאה וחמישים ק"מ צפונית מערבית לנרבונה. אולם ספק אם ייחסו של הדרשן לטולוז מעיד על שהייתו הממושכת בעיר זו. בכמה כתבי יד טובים של פירוש רש"י לתורה ובהם כ"י לייפציג 1 (וואגנזייל), הגירסה ברש"י כאן אינה ר' משה אלא ר' יהודה, ואם נכונה גירסה זו, קרוב לוודאי שר' יהודה בנו של ר' משה הדרשן הוא שהיה בטולוז.

3 בוויכוחו עם ר' משולם ממלון כותב אליו רבנו תם כדברים האלה: "והלא כמה רבנים יצאו מארצך ולא הדיחו את יושבי עירם. כי יצא הרב ר' משה הדרשן והרב ר' לוי אחיו אחריו ור' יוסף טוב עלם שהנהיג את מלכות לימורגש (=לימוז', Limoges) ואניוב (=אנגז', Angers)" – ראו ספר הישר לרבנו תם, חלק השאלות והתשובות, סי' מו, ד, מהד' ש' ראזענטהאל, ברלין תרנ"ח, עמ' 89-90. ככל הנראה יש לפרש את דברי רבנו תם כעדות על יציאה פיסית של הרבנים מ"ארצם", אם כי תיתכן גם פרשנות אחרת לדבריו, על פי הפסוק "יצאו אנשים בני בליעל מקרבך וידחו את יושבי עירם" (דברים יג, יג). על פי דרך זו מאשים רבנו תם את הרבנים בהתנהגות או בפסוקי הלכה שאינן ראויות. אך אפשרות זו רחוקה.

4 ראו דברי רש"י לבמדבר ז, יח, פה; ח, ז; טו, לב; יט, ב; כו, כד, לה; כח, יט; לב, כד, מב; לג, א; דברים כא, יד. על המונח "יסוד" בהקשר של ר' משה הדרשן ידובר להלן.

5 סוטה לו ע"ב, ד"ה באותה שעה.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

בימי בעל התוספות המצטט כאן את דברי ר' משה,⁶ היו דבריו של הדרשן כתובים על ספר. אולם דבר לא שרד מספרו של ר' משה הדרשן, ואף המקורות המעטים המביאים מדברי תורתו אינם מצטטים אותו ישירות אלא מביאים את דבריו כשהם מעובדים, אם מעט אם הרבה.

שאלה נוספת היא מה היה ההיקף של ספרו־מדרשו האבוד של ר' משה הדרשן. מן המקור הנוצרי העיקרי שיידון להלן, ספר "פגיון האמונה", עולה בבירור כי עורכו הכיר מדרש של ר' משה לספר בראשית, וכפי שיתברר להלן, נזכר מדרשו של ר' משה לבראשית באותו ספר בכינויים שונים ומתחלפים.⁷ ריבוי החומר הדרשני המובא בשמו לספר במדבר מסייע להשערה כי ר' משה חיבר מדרש גם לספר זה, וכמעט אין ספק שספרו (או ספריו) של ר' משה הכיל גם דברי מדרש לעוד כמה מספרי המקרא, ובמיוחד לספרים תהלים, משלי, איוב ואולי גם שיר השירים. כמו כן נותנת הדעת שאם כלל הספר מדרשים לספרי בראשית ובמדבר, היה בו גם חומר דרשני ליתר ספרי התורה, ואמנם באים כמה קטעים כאלה בפירושו לשמות ולדברים. עוד ניתן לאתר פירושים של ר' משה לתורה בין הקטעים המשוחזרים של המדרש האבוד, שעליהם ידובר להלן. ייתכן שחלקים מן הספר אבדו כבר בתקופה מוקדמת, ומכאן היחס המעוות בין כמויות החומר הדרשני המשוחזר לספרים השונים.

מלשונו של רש"י עולה לכאורה כי מדרשו של ר' משה הדרשן נקרא בשם הפרטי "יסוד". ידועים ספרים מימי הביניים ששמן הפרטי "יסוד", כגון ספרו של ר' אברהם אבן עזרא שנקרא "יסוד" סתם או "יסוד דקדוק", אולם רש"י משתמש בביטוי "יסוד" גם ביחס לחיבוריהם של חכמים אחרים, ובמיוחד לחיבוריו של ר' יצחק בן יהודה ממגנצא שהיה אחד מרבותיו המובהקים.⁸ "יסודו" של ר' יצחק בן יהודה נזכר בדברי רש"י יותר מפעם אחת,⁹ והוא הדין אשר לחיבורו של החכם הקרוי בפי רש"י ר' סעדיה

6 התוספות למסכת סוטה הן אשכנזיות ונערכו ככל הנראה בסוף המאה הי"ב או בתחילת המאה הי"ג. א"א אורבך מביא מדבריהם של חוקרים שקדמו לו ואת השערותיו שלו בשאלת זהותו המדויקת של העורך, אולם לדבריו "נראה שאין שם העורך ידוע" – ראו א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשל"ו, עמ' 637–639.

7 עיינו בהערה 27, להלן.

8 ראו עליו בהרחבה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 297–325; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, לפי המפתח ובמיוחד בפרק הרביעי (רש"י).

9 ראש השנה כח ע"א, ד"ה התוקע; שם לב ע"א, ד"ה כנגד. מראי המקום, וכן זה שבהערה הבאה, צוינו בהערה למאמרו של אברהם ברלינר "לתולדות פירושי רש"י". המאמר התפרסם בעברית בקובץ מאמרו של א' ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 177–226, וראו שם עמ' 181 הע' 5. על "יסוד מהר"ר יצחק" (הלווי? בן יהודה?) ראו רש"י לברכות נו ע"ב, ד"ה מקום. עוד על "יסודו" של ר' יצחק בן יהודה ראו בדברי מבואו של יואל הכהן מיללר, תשובות חכמי צרפת ולותיר, וויען תרמ"א, עמ' XXV.

חננאל מאק

ז"ל.¹⁰ גם דברי פיוט הם בגדר "יסוד" בפי רש"י, וכך הוא כותב בפירושו לדבריה של רחל (בראשית ל, כג) "אסף אלהים את חרפתי": "הוא שישד הפייט 'האדמון כבט שלא חלה/ צבה לקחתה לו ונתבהלה'";¹¹ ובמקום אחר (שמות כו, טו): "הוא שישד הבבלי בפיוט שלו 'טס מטע מזוזים/ קורות בתינו ארזים'", והכוונה לפיוט של ר' שלמה הבבלי. "יסוד" בדברי רש"י הוא כנראה כינוי לחיבור בעל ערך רב, ואשר מחברו נודע כאיש בעל שיעור קומה. ואף על פי כן סבר י"נ אפשטיין כי "יסוד" הוא שם ספרו של ר' משה הדרשן, ואילו חנוך אלבק חלק עליו והניח שלספרו של ר' משה לא היה שם קבוע.¹² הפועל "יסד" בהקשר של יצירה ספרותית רווח הרבה בכתביהם של חסידי אשכנז והוא מיוחס בדרך כלל לאישים נכבדים ולחיבורים רבי ערך, בעיקר בתחום התפילה. כך לדוגמה, ר' שמואל החסיד מצא סמך להשערותיו כי ר' עקיבא הוא שחיבר את תפילת "אבינו מלכנו" בגימטריה "אבינו מלכנו חטאנו לפניך" = רבי עקיבא יסדו" (=479).¹³ שימושו של רש"י לא פעם בשם העצם "יסוד" ביחס לכתבי ר' משה הדרשן, מעיד אף הוא על ערכם של הדרשן וכתביו בעיניו. ועם זאת, ברור מדברי רש"י עצמו שהוא לא נמנע מלעבד את דרשותיו ופירושיהם של ר' משה הדרשן ולהתאימם לסגנונו הוא ולאופיו של פירושו שלו לתנ"ך. במקום אחד בפירושו לתורה (במדבר כו, לו) מציין רש"י במילים ברורות: "אף זו הבנתי מיסודו של רבי משה הדרשן אך הוצרכתי לפחות ולהוסיף בדבריו". השוואה בין מקצת דבריו של ר' משה המובאים בפירושי רש"י עם דבריו הידועים ממקורות אחרים, מוכיחה שכך נהג רש"י ברוב המקומות שהביא בהם דרשות מחיבורו של ר' משה הדרשן.

- 10 רש"י לראש השנה כ ע"ב, ד"ה ב"ד שעי: "כך ראיתי ביסודו של רבי סעדיה ז"ל". נראה שגם חכם זה היה תלמידו של ר' יצחק בן יהודה רבו של רש"י, וברור שאין הוא רב סעדיה הגאון הבבלי הידוע. על קיומו של ר' סעדיה החכם האשכנזי העיר לראשונה שי"ר כבר בחיבורו תולדות רב סעדיה גאון, שהתפרסם לראשונה בביכורי העתים בשנת תקפ"ט, עמ' 20–37 (העניין בעמוד 36 והערה 39); החיבור התפרסם בפני עצמו בוורשה בשנת 1917 (עמ' 136 והערה 39) ולר' סעדיה זה יש לייחס את הפירוש לספר דניאל הנדפס במהדורות הרגילות של מקראות גדולות. מקורות ומחקרים נוספים על ר' סעדיה זה מובאים באיגרתו של שז"ח האלברשטאם שנשלחה אל אליעזר הלוי גרינהוט בו' באב תרנ"ט. האיגרת התפרסמה בידי נפתלי בן מנחם יחד עם איגרות נוספות של חכמי ישראל שנשלחו אל גרינהוט, בספר היוכל לכתב העת סיני, ירושלים תשי"ח, עמ' תקטו–תקלו; החומר הנוגע לענייננו בא בעמוד תק"ל. עוד על ר' סעדיה ועל שאלת הפירוש לדניאל ראו ח' מאק, "מלצר – מושל – מושל אכזר", לשוננו, נט (תשנ"ו), עמ' 207–215.
- 11 הציטוט מוכר מפיוטו של אלעזר הקליר לשחרית יום א' של ראש השנה "אבן חוג מצוק נשיה", ושורה אחרת ממנו באה בדרשה של ר' משה הדרשן על פיוט זה וכן במקורות מדרשיים אחרים.
- 12 ראו ח' אלבק, מדרש בראשית רבתי, ירושלים ת"ש, מבוא, עמ' 1–2.
- 13 ראו י"נ שמחוני, "החסידות האשכנזית בימי הביניים", דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, בעריכת איבן (ישראל) מרכוס, ירושלים תשל"ז, עמ' 47–79, ובייחוד עמ' 56. ההתאמה המספרית עולה יפה בהתאם לכתוב הארץ ישראלי העתיק, "עקיבה", שאינו מפתיע בחיבור חסידי-אשכנזי.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

הריבוי היחסי של הבאות מתורת ר' משה בדברי רש"י מעורר תשומת לב, ודווקא לנוכח ריבוי זה ניכרת שתיקתם של רוב החכמים והמקורות האחרים מימי הביניים, הנמנעים בדרך כלל מלהביא דברים בשמו. יחסו של הרמב"ן בפירושו לתורה אל ר' משה הדרשן הוא דוגמה מעניינת ואופיינית לשתיקה זו. בשישה מקומות בפירושו לתורה מביא הרמב"ן דברים בשם ר' משה הדרשן,¹⁴ אלא שבכולם ברור שהוא מביא אותם מתוך פירוש רש"י, שאותו הכיר היטב. ברוב המקרים מציין הרמב"ן במפורש שאת הדברים הביא מתוך פירוש רש"י,¹⁵ ואין הוא מעיר דבר על פירושו־מדרשו המקורי של ר' משה הדרשן, ואף אינו מציין שהספר אינו מוכר לו ישירות. ככל הנראה לא הגיע החיבור המקורי לידי הרמב"ן, והתעלמותו מדברי ר' משה הדרשן כשלעצמם אופיינית. גדולה מזו: כבר בכתביהם של נכדיו וממשיכי דרכו של רש"י בצרפת עצמה כמעט שאיננו מוצאים הד לכתביו של ר' משה הדרשן, והוא הדין בכתביהם של חכמי ספרד ופרובנס¹⁶ – מקומו של הדרשן – באותם ימים. יוצא מכלל זה הוא ר' יצחק אברבנאל, המביא לא מעט דברים מכתביו של ר' משה הדרשן בספרו "ישועות משיחו", אולם אברבנאל נזקק לכתבי ר' משה מטעמים דתיים־חברתיים ולצורך פולמוס בין־דתי ולא למטרות פרשניות רגילות, ואין הוא דן בהם כמי שנושא ונותן בדברי תורה, כמקובל. ועל כל פנים, "ישועות משיחו" נכתב באיטליה מקץ דורות רבים מזמנו של ר' משה הדרשן, בשנת 1498, שש שנים לאחר גירוש היהודים מספרד.

חיבוריהם של רש"י ור' יצחק אברבנאל הם אפוא המקורות העיקריים בספרות הפרשנות והאגדה היהודית אשר מביאים את דברי ר' משה הדרשן תוך העלאת שמו. בצידם של אלה יש לציין את ספר "הערוך", שמובאים בו קטעים מספר של פרשנות לתלמוד בשמו של ר' משה, אולם כאן יש ספקות באשר לזהותו של בעל מקצת הפירושים. קיימים עוד כמה מקורות ישירים זוטרים בספרות היהודית ובהם תוספת למדרש תנחומא (פרשת האזינו) שסופחה לדפוס מנטובה של המדרש,¹⁷ המאמר מן

14 – בראשית לה, ח, על מות דבורה מינקת רבקה; 2 – במדבר כו, יג, על יורדי מצרים; 3 – שם, נו, דרשה לפסוק "כי אתם המעט מכל העמים"; 4 – שם לב, מב, לא מפיק בה"א שבמילה "לה"; 5 – שם לג, א, על מסעי בני ישראל; 6 – דברים כא, יד, פירוש "לא תתעמר" שבפרשת אשת יפת תואר. דומה שהמקרה המעניין ביותר הוא דיונו של הרמב"ן בקושיה שהעלה רש"י על דרשת ר' משה הדרשן לבמדבר לב, מב.

15 עיינו בהערה הקודמת. רק במקומות שסומנו שם במספרים 1, 3, מביא רמב"ן את ר' משה הדרשן מבלי להזכיר את רש"י כמקור.

16 ביניהם ר' יצחק אב"ד, בעל ספר האשכול, ראב"ד בעל ההשגות, ר' זרחיה הלוי בעל המאור, רד"ק, ר' מנחם המאירי, רלב"ג, ר' יוסף כספי וחכמים אחרים שכתביהם נשתמרו והיקפם נרחב.

17 משנת שכ"ג. על מהדורה זו, על המדפוס ר' עזרא מפאנו ועל הנוספות במהדורה ראו ש' בובר, מדרש תנחומא הקדום והישן, מבוא, עמ' 163–180.

חננאל מאק

התוספות לתלמוד שנזכר למעלה, קטע אחד בחיבור האשכנזי "פענח רזא",¹⁸ שני מאמרים הלכתיים¹⁹ ועוד קטעים בודדים שזיקתם אל ר' משה הדרשן מסופקת.

אבדנם המוחלט או הכמעט מוחלט של ספרים הוא תופעה מוכרת בימי הביניים, והיעלמו של ספר ר' משה הדרשן כשלעצמו אינו מפתיע ואין לראות בו חריג. לדוגמה, פירושי הרשב"ם למקרא כמעט שאבדו אף הם, ואפילו פירושו לתורה לא שרד אלא בקושי.²⁰ אולם חיבורים וחלקי חיבורים של הרשב"ם, בעיקר בתחום התורה שבעל פה, קיימים ונלמדים בכל מקום ושמו עולה ונערץ כאחד מחשובי המפרשים וכאחד מהבולטים שבין חכמי היהודים בימי הביניים. ברור שלא היו מגמה שיטתית וניסיון העלמה מכוון של האיש או של כתביו.

אין הדבר כן בנוגע לכתביו של ר' משה הדרשן והיעלמותם של דברי תורתו ודרשותיו מן הספרות היהודית זמן מועט לאחר ימי רש"י – המרבה לעשות בהם שימוש בכתביו – חדה, חותכת ומבקשת הסבר. היעלמות זו ניכרת ובולטת לעין במיוחד לנוכח העובדה שבדורות הבאים, ובמיוחד במאה הי"ג, נעשה שימוש רב בכתבי הדרשן דווקא בידיהם של נוצרים.

ב

ואמנם, מקור רב כמות ורב חשיבות לתורתו של ר' משה הדרשן הוא החיבור הנוצרי הגדול "פגיון האמונה", ובשמו הלטיני *Pugio Fidei*.²¹ "פגיון האמונה" הוא ספרו של הנזיר הדומיניקני ריימונדוס (ראמון) מרטיני שחי במאה הי"ג בצפון אפריקה ובספרד. הספר נערך בעקבות ויכוח ברצלונה, שהתקיים בקיץ של שנת 1263, אשר במהלכו התמודד הרמב"ן מול טענותיהם הדתיות של הנוצרים ובראשם המומר פאולוס (פבלו)

18 ספר פענח רזא על חמישה חומשי תורה... מאחד מגדולי הראשונים רבינו יצחק בר' יהודה הלוי, אמשטרדם תרכ"ז, לפסוק "עתה ידעתי" (שמות יח, יא), דף נה ע"א.

19 ראו: רש"י לכתובות עה ע"ב, ד"ה כהה טהור; חידושי הרמב"ן למכות ה ע"א, ד"ה הטובל. מובאה זו מוכרת גם מחיבוריהם של ראשונים נוספים.

20 כל המהדורות של פירוש הרשב"ם לתורה שנדפסו החל במאה הי"ח מבוססות על כתב יד אחד ויחיד שהיה לקוי וחסר ואף הוא אבד בינתיים. דוד ראזין, שההדיר את הפירוש, השתמש בכתב יד זה והשלימו על פי קטעים מכ"י מינכן 5 ועל פי מובאות ממקורות שונים, שעל מהימנותם החליט לפי שיקול דעתו. לפרטים ראו: הקדמת ראזין לפירוש הרשב"ם השלם לתורה במהדורתו (ברעסלויא תרמ"ב, עמ' XXXII, XXXIII, XXXVIII); הסעיף "רשב"ם" בהקדמה למהדורת מקראות גדולות – הכתר, בראשית, עמ' יב, רמת-גן תשנ"ז.

21 ריימונדוס מרטיני, פוגיו פידאי – *Raymundi Martini, Pugio Fidei adversus Mauros et Judeos*, Lipsiae 1687. מהדורת דפוס זו היא המוכרת ומתוכה מצטטים בדרך כלל; היא ידועה במהדורת קרפצוב: Jo. Benedict Carpazov. הספר התפרסם מחדש במהדורת צילום, בבריטניה, בשנת 1967.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

כריסטיאני.²² הוויכוח נערך בנוכחות המלך יעקב (חיימה, Jaime) הראשון, מלך ארגון וקטלוניה, ורוב הטענות שהועלו בו בידי הצד הנוצרי מבוססות על מסורות האגדה שבספרות התורה שבעל פה. בעקבות ויכוח ברצלונה מינה המלך בית משפט מיוחד, שתפקידו היה לבקר את ספרי היהודים ולעמוד על הציווי המלכותי למחוק מן הספרים את מה שנראה בעיני הכנסייה כחירופים כלפי הדת הנוצרית וביזויה. האח מרטיני ערך את "פגיון האמונה", שמטרתו המוצהרת היא מאבק בכופרים, ורובו המכריע עוסק ביהודים ובספרותם.²³ יש לשער שמלאכת הספר הסתיימה סמוך לשנת 1280.²⁴ ב"פגיון האמונה" מובאים קטעים רבים מאוד מהספרות התלמודית והמדרשית וכן ממקורות יהודיים אחרים – אלה מובאים בדרך כלל במקורם, בלשון העברית ובאותיות

- 22 על ויכוח ברצלונה ראו: י' בער, "לבקרת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן", תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 187–172; J. Cohen, *The Friars and the Jews*, Cornell Ithaca; 1982 ("The Disputation of 1263"), pp. 108–122; R. Chazan, "The Barcelona Disputation of 1263: Goals, Tactics and Achievements", *Religionsgeschichte im Mittelalter*, eds. B. Lewis & F. Niewohner, Wiesbaden 1992, pp. 77–91; R. Chazan, *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and its Aftermath*, Berkeley 1992; ח' מאק, "בעיניו של רמב"ן – דמותו של פרעה מלך מצרים ומעמד היהודים בממלכת ארגון-קטלוניה", ספונות, ז (כב) (תשנ"ט), עמ' 33–47.
- 23 על עריכת הספר כתוצאה מוויכוח ברצלונה ראו: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב 1965, עמ' 100, 110; ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תש"ל, עמ' 43; וכן בחומר הביבליוגרפי שבהערה 22 לעיל.
- 24 במקום אחד בספר (עמ' 395 במהדורת ליפסיה 1687) צוינה שנת 1278 לספירת הנוצרים, היא שנת 5038 לפי מניין היהודים לבריאת העולם, כשנה שבה נכתב הקטע. הרבה נכתב על "פוגיו פידאי" ועל מקומו בוויכוח היהודי נוצרי. יצחק בער ערער על אמינותו של הספר כמקור למדרשים יהודיים וראה במרטיני זיפן – ראו י' בער, "המדרשים המזוייפים של ריימונדוס מרטיני", ספר הזיכרון לאשר גולאק ושמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 28–49; ולעומתו: ליברמן, בכמה מקומות בשקיעין (לעיל, הע' 23), וכן מאמרו "Raymund Martini and his Alleged Forgeries", *Historia Judaica*, 5 (1943), pp. 87–10. חן מלך מרחביה תמך נחרצות בעמדת ליברמן וסיכם חלקית את טעונו בעשרה "ציונים", כלשונו – ראו ח' מרחביה, "פוגיו פידאי – מפתח מובאותיו", גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופ' חיים ביינארט למלאת לו שבעים שנה, בעריכת א' מירסקי ואחרים, עמ' 205–207. על דמות היהודים והיהדות על פי מרטיני ראו ר' בונפיל, "דמותה של היהדות בספרו של ריימונד מרטיני 'פגיון האמונה'", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 360–375. לתיאור כללי של הספר ראו: A. Williams, *Adversus Judaeos*, Cambridge 1935, pp. 248 ff. הנזכר אצל בונפיל, שם הע' 3. על עדי הנוסח של הספר ועל נוסחאותיו העבריות בכ"י סט' ז'נבייב 1405 ראו ח' מרחביה, "על נוסחאותיו העבריות של ספר 'פוגיו פידאי' בכ"י סט. ז'נבייב", קרית ספר, מא (תשל"ו), עמ' 203–208. על יתרונו של כתב יד זה ראו פ"פ פומגלי, "כתב היד המקורי והקדום של 'פגיון האמונה' לריימונדוס מרטיני", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ב, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 93–98.

עבריות, ובצידם של המקורות העבריים מובאים תרגום לטיני ודברי הסבר התואמים את מגמתו הפולמוסית של הספר. ברוב הקטעים העבריים צוינו שמות המקורות היהודיים, פעמים בעברית ופעמים בלטינית, ותמיד בתעתיק הלועזי של השם.²⁵ מלבד המקורות מספרות חז"ל מרבה מרטיני לצטט ממכתביהם של מחברים יהודיים מימי הביניים. תכליתו של הספר, כביטוי של שאול ליברמן, היא "להסתייע מן התלמוד לאמיתות דת נצרת".²⁶ "התלמוד" לעניין זה הוא התלמוד עצמו וגם ספרות המדרש הנרחבת שמרטיני עשה בה שימוש רב, ובכלל זה מדרשו המאוחר של ר' משה הדרשן.²⁷ חיבורו של מרטיני לא היה הראשון ואף לא האחרון בסוגת ספרי הפולמוס האנטי-יהודי בימי הביניים, אולם הוא שימש כלי ניגוח יעיל במיוחד מבחינתם של המתפלמסים הנוצרים. וכך כותב עליו ג'רמי כהן: "זה מכבר עמדו החוקרים על כך שספרו הגדול של מרטי, פגיון האמונה, הוא כתב הפולמוס האנטי-יהודי המלומד, המקיף והמזיק ביותר שחיבר נוצרי בימי הביניים".²⁸ מבחינת ענייננו במאמר זה, חשוב לציין עוד כי מרטיני הירבה להביא בספרו פירושים ודרשות של יהודים מימי הביניים לכתבי הקודש ובהם משל רש"י, רמב"ם, אבן עזרא, רד"ק ועוד, וכן מתוך כתביו של ר' משה הדרשן. בכך נהג מרטיני שלא כדרכם של רוב קודמיו בתחום זה, אשר לא נהגו בדרך כלל להביא חומר יהודי מקורי בחיבוריהם. אולם ידועים חיבורים מאוחרים, מסוגו של "פגיון האמונה", המביאים אף הם קטעים מתוך ספרים יהודיים ובהם כאלה

25 לדעת שאול ליברמן היו לפני מרטיני רק שני מדרשים לספר בראשית והם בראשית רבה "שלנו" ומדרשו של ר' משה הדרשן לספר זה, וזאת למרות הגיוון בכינוייהם של שני המדרשים בפגיון האמונה – ראו ליברמן (לעיל, הע' 23), עמ' 60. על ההסבר לגיוון זה ראו להלן, הע' 27.

26 שקיעין (לעיל, הע' 23), עמ' 43. ליברמן מביא שם "דברים אחדים על אגדות, מנהגים ומקורות ספרותיים של היהודים שנשתקעו בספרי הקראים והנוצרים". הספר יצא לאור לראשונה בשנת תרצ"ט, ועורר את ביקורתו של יצחק בער, שבמאמרו "המדרשים המזוייפים של ריימונדוס מרטיני" שהתפרסם בשנת תש"ב (ראו לעיל, הע' 24) טען כי מרטיני היה זייפן ורבים מהמדרשים שהביא בשם ר' משה הדרשן (ולא רק בשמו) מזויפים וחסרי ערך. בהקדמתו להוצאה השנייה של שקיעין, וכן בגוף הספר (עמ' 52), עמד ליברמן על דעתו שהחומר המובא בפגיון האמונה נאמן ואין לחושדו כמזויף.

27 לדעת ליברמן נעזר מרטיני במלקטים יהודים שסייעו בידו באיסוף החומרים מן המקורות היהודיים. כך הוא מסביר אי-התאמות מסוימות בספר הגדול, ולענייננו – ריבוי המלקטים מסביר את הגיוון בשמותיהם של מדרש בראשית רבה ושל המדרש לספר בראשית, שממנו לוקטו קטעי ר' משה הדרשן, כפי שהוא משתקף בפגיון האמונה. את בראשית רבה "שלנו" כינו המלקטים לרוב (אך לא תמיד) "בראשית קטנה": *Bereschit minor* (כך בתעתיק הגרמני שבמהדורת ליפסיה של פוגיו פידאי, ראו לעיל הע' 21), ואת ספרו של ר' משה הדרשן כינו המלקטים בשמות "בראשית רבה הגדולה", "הקדומה", "הראשונה" וכדומה; ובלטינית: *Bereschit magna\ prima\ major\ prior\ antiqua*.

28 ראו ג' כהן, "ויכוח פריס השני הפולמוס היהודי-הנוצרי של המאה השלוש עשרה", תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 557–579.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

שיש בהם מובאות מכתבי ר' משה הדרשן. החשוב שבהם הוא ספרו של התאולוג האיטלקי פטרוס גלטינוס,²⁹ הכולל שבעה קטעים מדבריו – רובם פירושים דרשניים לפסוקים מספר תהלים. אולם "פגיון האמונה" הוא הנרחב והעשיר בספרים אלה, ועל כל פנים אין לו מתחרה בשימוש שעשה מחברו במדרשו של ר' משה הדרשן. כידוע, בסוף המאה הי"א ובמאה הי"ב במערב אירופה, ובמיוחד בצרפת, התחולל תהליך רוחני-תרבותי שנוהגים לכנותו בשם "הרנסנס של ימי הביניים". אחת התוצאות של תהליך זה היא עליית הידע וההתעניינות מצידם של נוצרים בתורה שבעל פה שבידי היהודים, וכפי שהראו חוקרים זה מכבר, בסוף המאה הי"ב ובמאה הי"ג השפיע תהליך זה גם על אופיו של הפולמוס היהודי-נוצרי במערב אירופה. אין ספק שהתהליך בא לביטוי עמוק גם באופיה של פרשנות המקרא, משני צדי המתרס,³⁰ אולם עניין זה עודנו מחייב בירור נוסף, וכדברי שרה יפת: "שאלת היחס שבין שני העולמות של לימוד המקרא בימי הביניים – העולם היהודי והעולם הנוצרי – עדיין לא נחקרה כל צרכה".³¹ מבחינת התפתחותו של הפולמוס היהודי-נוצרי ברור מפרסומו של "פגיון האמונה" כי הנוצרים והמומרים השתדלו לחזק את טענותיהם הדתיות נגד היהודים גם מתוך ספרות התורה שבעל פה ולא רק מפרשנות התנ"ך, כפי שנהגו במשך דורות רבים, למן ימי ראשית הנצרות.³² כזכור נערך "פגיון האמונה" בעקבות ויכוח ברצלונה שהתחולל בשנת 1263, ובוויכוח זה ראו שני הצדדים את עצמם מנצחים, ועל כל פנים ודאי שלא גברה בו ידם של המומר וחכמי הנוצרים על חכמי היהודים ובראשם רמב"ן.³³ הדבר

29 Galatinus Petrus, *Opus De Arcanis Catholicae Veritatis*, Basilea 1550

30 באחרונה הקדיש אלעזר טויטו את עיקר המבוא לספרו "הפשטות המתחדשים בכל יום" – עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה (רמת-גן תשס"ג) לבירורים בדבר מקומו של פירוש הרשב"ם במציאות ההיסטורית של זמנו ומקומו. בניגוד לדעתם של חוקרים קודמים, ובהם ש"א פוזננסקי, א"מ ליפשיץ, מ"צ סגל ואחרים, שאת דבריהם מביא טויטו (עמ' 15–17), לדעתו יש לראות בעלייתה של פרשנות הפשט היהודית בצרפת תגובה להתחוללות הרוחנית בעולם הסובב ולא רק תהליך פנים-יהודי. טויטו מתאר בהרחבה את הרנסנס הצרפתי, מעלה את הדעה המקובלת בין חוקרי זמננו בדבר השפעתו על הפרשנות והפולמוס בשני הצדדים, ומדגיש את השפעת הרנסנס על פירושי הרשב"ם (עמ' 18–33). הדברים נידונו קודם לכן בהרחבה במאמרו של טויטו "שיטתו הפרשנית של רשב"ם על רקע המציאות ההיסטורית של זמנו", עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, בעריכת י"ד גילת ואחרים, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 48–74.

31 ראו ש' יפת ור"ב סולטרס, פירוש רשב"ם לקהלת, ירושלים תשמ"ה, מבוא, עמ' 13.

32 ראו: ע' פונקנשטיין, "התמורות בוויכוח הדת שבין יהודים לנוצרים במאה הי"ב", ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 125–144 והביבליוגרפיה המובאת שם (המאמר מופיע גם בקובץ מאמרי פונקנשטיין, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל אביב תשנ"א, עמ' 82–102); טויטו, הפשטות, לעיל הע' 30.

33 יצחק בער מציין כי לדברי הרמב"ן בדו"ח שלו על הוויכוח אמר לו המלך בסיום הדיונים את הדברים הבאים: "לא ראיתי אדם שאין הדין עמו שטען אותו יפה כאשר עשית" – ראו בער

חננאל מאק

ניכר במיוחד בהשוואה למה שהתרחש עשרים ושלוש שנים קודם לכן, בוויכוח פריס הראשון (בשנת 1240), וכן בוויכוחים המפורסמים שלאחר מכן, ובהם ויכוח פריס השני (1270) וויכוח טורטוזה (1413–1414).

את תכליתו הפולמוסית מילא ספר "פגיון האמונה" בין השאר בוויכוח טורטוזה, כאשר המומר יהושע הלורקי – שלאחר המרת דתו נודע בשמו הנוצרי Hieronymus de Sancta Fide (ובעברית כינוהו "המגד"ף", ראשית תיבות שמו הנוצרי) – ציטט מתוכו דרשות שמקורן בכתבי ר' משה הדרשן וגרם נזק רב לעמדתם של היהודים. מקץ כשמונים וחמש שנה, לאחר גירוש היהודים מספרד, כתב ר' יצחק אברבנאל ממקום גלותו באיטליה את הטרילוגיה המשיחית שלו הקרויה בשם "מגדול ישועות", ואשר כוללת את ספר "ישועות משיחו".³⁴ ממרחק הימים התפלמס אברבנאל בספר זה עם הטענות הישנות שהועלו בטורטוזה בפי הלורקי, שנעזר כנראה בספר "פגיון האמונה".³⁵ אברבנאל האשים את הלורקי בזיופים של מדרשים רבים ובהם מדרשים שיוחסו לר' משה הדרשן, אולם בכמה מקומות ב"ישועות משיחו" הודה כי ספרו של ר' משה הדרשן אינו נמצא בידו ולכן הוא מתקשה לקבוע מה היה הנוסח המדויק של דרשות ר' משה. כיום מקובלת ההנחה כי הלורקי לא זייף את מקורותיו, והדברים שהביא בשם ר' משה הדרשן נמצאו בספרו.³⁶ מכל מקום, "בישועות משיחו" הביא אברבנאל כעשר דרשות של ר' משה הדרשן שיהושע הלורקי השתמש בהן בשעתו,³⁷ אלא שכולן מוכרות כבר מ"הפגיון" ואין בהן חידוש של ממש.

ג

כבר ראשוניה של "חכמת ישראל" במאה הי"ט הבחינו שמספר דרשות המובאות במקורות היהודיים והנוצריים בשמו של ר' משה הדרשן באות גם בשני מדרשים מימי

(לעיל, הע' 23), עמ' 92. בכלל נוטה בער לקבל את עמדת רמב"ן בדבר תוצאותיה של פרשה זו. במקום אחר הוא מתייחס אל הנוסח הלטיני של הוויכוח המעדיף את העמדה הנוצרית, וקובע כדבר ברור כי "הדברים כמו שנכתבו לפנינו בכתב הלטיני הם שקר. איננו יודעים מי היה מחברו של הכתב הגרוע הזה... צריכים להודות שתוכן הכתב מזויף" – ראו בער (לעיל, הע' 22), עמ' 181. וראו עוד מאק (שם), עמ' 40–41.

34 שני הספרים האחרים הכלולים בסדרה הם "מעייני הישועה", והוא פירוש לספר דניאל, ו"משמיע ישועה" שעניינו להוכיח שכל נבואות הגאולה של הנביאים מתייחסות לעתיד לבוא ולא לימים עברו, כימי בית שני.

35 ראו ליברמן (לעיל, הע' 23), עמ' 53, והמקורות שהביא שם.

36 שם, עמ' 52–66.

37 המספר אינו מדויק משום שכמה מהדרשות המופיעות בפגיון האמונה כיחידות שלמות מופיעות אצל אברבנאל כשהן מחולקות, ודרשות אחרות חוזרות יותר מפעם אחת.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

הביניים שעורכיהם עלומי שם. האחד הוא החיבור המדרשי "בראשית רבתי", שהיה מוכר לי"ל צונץ בברלין ולרב ש"י רפאפורט (שי"ר) בפראג, בשנות השלושים של המאה הי"ט;³⁸ חנוך אלבק דן בתולדותיו ובטיבו של מדרש בראשית רבתי, ולדעתו חיבור זה "נוסד על ספרו של ר' משה הדרשן".³⁹

המקור השני עלום השם שהובחן בו חומר סמוי של ר' משה הדרשן, הוא מדרש במדבר רבה. מדרש זה נחלק בבירור לשני חלקים שאינם שווים: החלק הראשון והגדול מתייחס לפרשות במדבר ונשוא;⁴⁰ החלק השני מתייחס אל פרשות בהעלותך-מסעי, והוא זהה למעשה למדרש תנחומא לפרשות אלה, למעט הוספות אחדות בפרשות קורח ובלק. חלקו הראשון והעשיר של המדרש כולל גם חומר ממדרשו של ר' משה הדרשן, וכאמור, הדבר היה ידוע כבר לאנשי "חכמת ישראל".⁴¹

בשנת 1894 פירסם שלמה בובר חיבור מדרשי שכינהו בשם "מדרש אגדה"; כתב היד שעל פיו הודפס הספר נקנה בארם-צובא, היא העיר חלב שבסוריה, ולדעת בובר הועתק סמוך לשנת 1547.⁴² בובר מתאר את כתב היד ומוסיף כך: "והנה בתחילת עיוני רחפה ההשערה לנגד עיני כי אולי הוא ספר היסוד של ר' משה הדרשן, או מדרש ר' משה הדרשן";⁴³ אך לבסוף נוכח לדעת כי אין הדבר כן, מאחר שהבחין כי רבים מדברי ר' משה המובאים בפירושו רש"י ובמקורות נוספים חסרים מהספר שלפניו, אך בא בו חומר דרשני שאינו משל ר' משה. בובר שיער "כי יוכל היות אשר המסדר הזה ראה המאמרים של רבי משה הדרשן בפירושו רש"י ומשם הוציאם, או אולי היה לפניו המדרש של רבי משה הדרשן ושאל דבריו משם, ובעבור זה נמצאים המאמרים האלה בספר הזה ג"כ בקצת שינויים". בובר לא הכריע בשאלה אם לייחס את "מדרש אגדה" לר' משה הדרשן, אך לדעתו של אלבק, המוצגת במבואו ל"בראשית רבתי",⁴⁴ "מדרש אגדה", ועימו "בראשית רבתי" והחלק הראשון של במדבר רבה, מבוססים כולם על מדרשו האבוד של ר' משה הדרשן.

38 מקץ יותר ממאה שנה הוצא הספר לאור בדפוס בידי חנוך אלבק בצירוף מבוא מפורט – ראו לעיל, הע' 12.

39 מבוא לבראשית רבתי, עמ' 15. על השערה זו חוזר אלבק בכמה מקומות במבוא.

40 חלק זה מקיף כשבעים ושלושה אחוז מן המדרש השלם, אף על פי שהוא מתייחס אל שתיים מעשר פרשיות הקריאה בתורה של ספר במדבר – ראו חננאל מאק, מדרש במדבר רבה חלק א', מבוא ודוגמא למהדורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשנ"א, עמ' 3-4.

41 ככל הידוע, המחבר הראשון שהעיר על כך בדפוס היה ר' מאיר ב"ר שמואל בנבנישתי, בעל החיבור "אות אמת", שנדפס בשאלוניקי במאה הט"ז, בשנת שכ"ה.

42 מדרש אגדה על חמישה חומשי תורה, וויען תרנ"ב.

43 מבוא למדרש אגדה, עמ' VI.

44 ראו לעיל, הע' 12.

חננאל מאק

בחינה מחודשת של הנושא כולו מעלה ספקות בדבר השערתו הגורפת של אלבק, והנושא כולו יידון בהרחבה במקום אחר.⁴⁵ אין ספק כי משוקע חומר רב מספרו האבוד של ר' משה הדרשן בחיבורים הנזכרים, אך לדעתי החיבורים לא "נוסדו" על ספרו, כביטוי של אלבק; וכאן המקום לציין למקור נוסף שאין ידוע בעליו, לדרשותיו של ר' משה. כבר י"ל צונץ הבחין בייחודם של כמה קטעים מהמדרש לפרשת ויחי והציע לייחס אותם למדרשו של ר' משה הדרשן⁴⁶ – כוונתו של צונץ היתה לפיסקה מפרשה צ"ז ("שיטה חדשה") שבבראשית רבה, שעניינה ברכת יעקב ליהודה, המובאת במהדורת תיאודור ואלבק בעמודים 1207–1213. צונץ תמך את הנחותיו בכמה שיקולים, ואם כי לדברי אלבק "ראיותיו אינן מכריעות"⁴⁷ יש לראות בפרשה מדרשית זו מקור נוסף לתורתו של ר' משה הדרשן.

על פי כל האמור נוכל לקבוע כי המקורות שבידינו לתורתו של ר' משה הדרשן נחלקים לשלוש קבוצות: מקורות יהודיים גלויים, ובראשם דברי רש"י ואחריהם דברי אברבנאל; מקורות נוצריים גלויים, ובראשם ספר "פגיון האמונה" לריימונדוס מרטיני; מקורות יהודיים עלומי שם הכלולים בספרות המדרש והפרשנות.

הקביעה הכללית כי בחיבורים הנזכרים משוקע חומר מתורתו של ר' משה הדרשן, אינה מאפשרת לעשות בהם שימוש שתכליתו איסוף שיטתי של החומר שנשתמר, ולפיכך השתדלתי לא מעט לאפיין את דרשותיו של ר' משה הדרשן על פי המקורות הגלויים והוודאיים שלהן, ובראשן פירושי רש"י לתנ"ך וספרו של מרטיני, ולזהות בדרך זו קטעים מתורתו של ר' משה הדרשן ששוקעו בספרים הנידונים. אפיון החומר נעשה גם בהשוואה בין קטעים ארוכים ומפותחים מתוך החיבורים הללו לבין מקבילות מצומצמות שלהם, המובאים במקורות הגלויים. כך נפתחה הדרך לשחזור מדרשו האבוד של ר' משה הדרשן על פי המקורות הגלויים והסמויים גם יחד, אלא שברור לכל כי ייחוסם של הקטעים המובאים מן המקורות הגלויים לר' משה הדרשן הוא ודאי בעוד הייחוס של הקטעים שהובאו מהמקורות הנידונים פחות בטוח. מספר הקטעים הכולל שנאסף בדרך זו מגיע לכמה מאות, אולם אלה אינם אחידים, לא מבחינת אורכם ולא מבחינת הוודאות של שיוכם למדרש האבוד. לפי שעה מאפשרת ההיכרות עם הדרשות והפירושים הרבים של ר' משה הדרשן – המובאים בשמו ועלומי השם – לעמוד על עיקרי דרכו של רש"י בבחירת החומר ששילב בפירושו מול החומר הדרשני שבחר לא לעשות בו שימוש בפירושו.

45 ראו לעיל, סוף הע' 1.

46 ראו י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תשל"ד, עמ' 123–124.

47 אלבק (לעיל, הע' 12), עמ' 20.

ההבחנה בין המקורות היהודיים לחבריהם הנוצריים רבת משמעות היא, במיוחד מבחינת תוכניהם של קטעי הדרשות המובאים בהם, ונראה שתכנים אלה קשורים קשר הדוק להיעלמותם של כתבי ר' משה הדרשן מן הספרות היהודית בת הזמן.

עיון בקטעי תורתו של ר' משה הדרשן המובאים בגלוי במקורות הנוצריים מעלה כי רבים מהם מתייחסים בהרחבה לנושאים מוגדרים ומגובשים: הגלות והגאולה, המשיח ותכונותיו, מקראות המתפרשים בהקשר המשיחי וכיוצא באלה; חשבות במיוחד לענייננו הן הדרשות שמתפרשים בהן פסוקי מקרא כרומזים למשיח או כמבשרים את בואו. אין צורך להרבות דברים על משמעותו של הנושא המשיחי בנצרות מאז ראשיתה, ולא במקרה כלל מרטיני בספרו חומר יהודי ממקורות מגוונים על המשיח והאמונה בו. באמצעותו של חומר משיחי זה ביקשו מרטיני והנוהים אחריו להוכיח מכתביהם של חכמי היהודים כי הפרשנות המשיחית לפסוקי המקרא היא הנכונה, ולא רק בעיניהם של הנוצרים כי אם גם בעיניהם של גדולי חכמי היהודים, בעת העתיקה ובימי הביניים. העמימות המלווה את דמותו של ר' משה הדרשן אינה מאפשרת להעריך נכונה עד כמה היה הוא מודע לאופי הכמו־נוצרי של רבות מדרשותיו. יש לשער שר' משה לא הכיר את הדרשנות הנוצרית לפרטיה ולשלל מקורותיה, אולם ריבוי דרשותיו הקרובות לחברותיהן הנוצריות מביא להשערה שהיתה לו (לפחות) ידיעה חלקית בתאולוגיה הנוצרית וכי הוא ידע כמה דברים על התרבות הנוצרית שבקירבה חי; האפשרות שיד המקרה היא שהביאה את ר' משה הדרשן ליצור ולצטט דרשות מהסוג הנידון אינה מתקבלת על הדעת בשום אופן. נכון אפוא לומר שר' משה הדרשן הירשה לעצמו את מה שלא הירשה לעצמו אף אחד מחכמי ישראל בימי הביניים, והוא שילב בספרו חומר "משיחי" רב, שכמותו יש לא מעט בספרות הנוצרית, מבלי שיראה בכך כל פגם. יש להניח שאילו חי ר' משה הדרשן כמה עשרות שנים מאוחר יותר והיה מכיר את המציאות הפולמוסית שהתפתחה בצרפת, ספרד וצפון איטליה השכנות לפרובנס, היה נמנע מלהרבות בדרשות "כריסטולוגיות" כאלה או למצער היה מפחית במספרן. בפועל – ספרו של ר' משה הדרשן נמצא מתאים להפליא כמקור יהודי לטיעונים הנוצריים.

במקום אחר דנתי בהרחבה בנושא זה ושם הצגתי שישה קטעים "משיחיים" מתוך דרשות ר' משה לספר בראשית, המצוטטים בספר "פגיון האמונה" למרטיני, ואשר מכולם נודף ניחוח משיחי־נוצרי עמוק.⁴⁸ דרשות אלה אינן יחידות מסוגן וב"פגיון האמונה" מובאות דרשות נוספות ברוח זו בשמו של ר' משה. הדרשות מתייחסות בלא היסוס והסתייגות לפסוקי מקרא שכבר בעלי האוונגליונים עשו בהם שימוש ואשר

חננאל מאק

חוזרים ומופיעים בספרות הדתית הנוצרית: ברכת יעקב ליהודה (בראשית מט, ח-יב; נבואת העבד הנענה (ישעיהו נג); נבואת המלך העני ורוכב על חמור (זכריה ט, ט); המזמור על מלכיצדק (תהלים קי); וחזון "בר אינש" של דניאל. עקב חשיבותו הרבה של הנושא לענייננו יובאו ארבעה מן הקטעים גם כאן, בקיצורים מסוימים:

1 – וַיֵּרָא אֵלָיו ה' בְּאֵלֹנֵי מִמְרָא (בראשית יח, א) – לעתיד לבוא הקב"ה מושיב למלך המשיח לימינו, שנ' "נָאֵם ה' לְאֹדְנִי שֶׁב לְיָמֵינִי" (תהלים קי, א), ואברהם ישב על שמאלו לפני אברהם מתכרמות, ואומר בן בני ישב על הימין ואני ישב על השמאל. הקב"ה מפייסו ואומר לו בן בנך על ימיני ואני על ימינך (פגיון האמונה, עמ' 476).

הדרשה מובאת ב"שועות משיחו", ואברבנאל מציג אותה כזיוף מדברי ר' משה הדרשן שנעשה בידי המומר יהושע הלורקי.⁴⁹ אלא שכנראה אין כאן זיוף אלא הכלאה של שני מקורות, שאחד מהם לקוח מדברי ר' משה הדרשן. פסוקי תהלים ק"י א', ד', מתייחסים אל מלכיצדק, ולפרק כולו נודעת בתאולוגיה הנוצרית משמעות רבת ערך והוא מצוטט פעמים אחדות ובאריכות בברית החדשה.⁵⁰

2 – וַיְבִיֵּאָהּ יִצְחָק (בראשית כד, סז) – והיה מלך המשיח בדורן של רשעים ונתן את לבו לבקש רחמים בעד ישראל ולצום להתענות בעדם, שנ' "והוא מַחֲלֵל מִפְּשָׁעֵינוּ" (ישעיהו נג, ה), והוא מבקש עליהם רחמים כשהם חוטאים, שנ' "וּבַחֲבֵרְתוֹ נִרְפָּא לָנוּ" (שם), ואומ' "והוא חטא רבים נשא וּלְפָשָׁעִים יַפְגִּיעַ" (שם, יב) וגו' (עמ' 535).⁵¹

ניכר כאן המרחק הגדול בין פשוטו של מקרא לבין הדרשה המשיחית המאולצת.

3 – ויאמר אליהם ראובן אל תשפכו דם, השליכו אותו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו (בראשית לו, כב) – ... זה שאמר הכתוב "יתומים היינו ואין אב" (איכה ה, ג). א"ר ברכיה אמר הקב"ה לישראל אתם אמרתם לפני יתומים היינו ואין אב, אף גואל שאני עתיד להעמיד מכם אין לו אב,⁵² שנא' "הנה איש צמח

49 ישועות משיחו, העיון השלישי, פרק שמיני, קניגסברג תרנ"א, נט ע"א (ראו לעיל, הע' 34).
50 ראו: מתי כב, מד; מרקוס יב, לו; לוקס כ, מב-מג; מעשי השליחים ב, לד-לה; אל הקורинתיים טו, כה; אל העבריים א, יג; ה, ו; ז, יז, כא.

51 קטע זה מופיע בשם ר' משה הדרשן פעם נוספת בפגיון האמונה, בעמוד 862, ושם הדרשה ארוכה יותר. בשינויים מסוימים מופיע הקטע גם במדרש בראשית רבתי (עמ' 97), וגם שם בפרשת נישואי יצחק ורבקה. וראו גם את דברי צונץ (לעיל, הע' 46), תחילת הע' 23 לפרק 18 (עמ' 438).

52 דרשה זו מוכרת ממדרשי איכה (הרגיל וכן במהדורת בובר) לפסוק "יתומים היינו" וגו', אולם בלא הזיקה הדרשנית לפסוקים שהובאו כאן מבראשית, איוב, זכריה, ישעיהו ותהלים. במדרש

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

שמו ומתחתיו יצמח" (זכריה ו, יב), וכן אמר ישעיהו "ויעל כיונק לפניו" (נג, ב), ועליו דוד אמר "מרחם מִשְׁחָר לך טל ילדותיך" (תהלים קי, ג; עמ' 759).

גם דרשה זו מובאת בספר "ישועות משיחו" כאחת הדרשות של יהושע חלורקי, בשם ר' משה הדרשן.⁵³

4 – אֶסְרִי לַגֶּפֶן עִירָה (בראשית מט, יא) – כשיבוא מלך המשיח לירושלם להושיע ישראל הוא אוסר חמורו וירכב עליו ויבוא לירושלם... שנ' "עֲנִי וְרֹכֵב עַל חֲמֹר" (זכריה ט, ט).⁵⁴ וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו (בראשית, שם) – כשיבוא לקבץ את ישראל... ירכב על בן אתונות, וכן הוא אומר "גילי מאוד בת ציון" (זכריה, שם).⁵⁵ והלא כבר נאמר על המשיח "וְאָרוּ עִם עֲנָנֵי שָׁמַיָא כְּבָר אֲנֹשׁ אֶתְהָ הָהָה" (דניאל ז, יג)? זכו ישראל – "עם ענני שמיא"; לא זכו – "עני ורוכב על חמור" (עמ' 842).

דרשה זו מופיעה בשינויים קלים בבראשית רבתי (עמ' 239) על הפסוק "לא יסור שבט מיהודה" וגו'.

עוד דרשות לא מעטות מסוג זה באות ב"פגיון האמונה" בשם ר' משה הדרשן, וכמה מהן נשמעות קרובות לאמונת הנוצרים אף יותר מארבע אלה. עם זאת יש לומר כי חלק לא מבוטל מדברי תורתו של ר' משה קרוב מאוד אל פשטי הפסוקים, ובאלה לא נמצא התייחסות אל המשיח או אל ערכים קרובים והם דומים ברוחם ובסגנונם אל כתביהם של פרשנים אחרים.

איכה הגואל אין לו אב ואם והוא מתגלה באישיותה של אסתר, שנאמר עליה "כי אין לה אב ואם" (אסתר ב, ז), ואין לו קשר לגואל שבעתיד ולא לפסוקי הגאולה שבדרשת ר' משה הדרשן. הדרשה באה גם במדרש אסתר רבתי לפסוק המתאים מפי ר' ברכיה בשם ר' לוי, ועל הגואל נאמר שם "שאני עתיד להעמיד לכם במדי". מכל מקום ברור שדרשת ר' ברכיה מתייחסת אל גואל או גואלת יתומים ולא אל אדם שנולד בלי אב, בהולדת המשיח על פי אמונת הנוצרים. העיון השלישי, פרק ג, נ ע"א.

54 בארבעת האוונגליונים מסופר על ישוע הנוצרי שנכנס לירושלים כשהוא רכוב על עֵיר שנמצא קשור בדרך ושישוע ציווה את תלמידיו להביאו אליו כדי שיכנס לירושלים כשהוא רכוב דווקא עליו. בשני מקומות (מתי כא, ה; יוחנן יב, טו) מוסבר הדבר כמימוש נבואת זכריה: "גילי מאד בת ציון, הריעי בת ירושלים, הנה מלכך יבוא לך, צדיק ונושע הוא, עני ורכב על חמור ועל עֵיר בן אתונות". אין כל ספק בדבר האופי המשיחי של הדרשה ובדבר הניחוח הנוצרי המובהק הנודף ממנה. וראו את דברי גרוסמן המטעים את הסתייגותו של ר' יוסף קרא מהפרשנות המשיחית היהודית לפסוק זה – א' גרוסמן, "גלות וגאולה במשנתו של ר' יוסף קרא", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, בעריכת ר' בונפיל ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 40.

55 המילים "גילי מאוד בת ציון" הן התחלת הפסוק, והמשכו "הנה מלכך יבוא לך" וגו' (מובא בהערה הקודמת).

חננאל מאק

ה

ואכן, היה ר' משה הדרשן חדור אמונה עמוקה בביאת המשיח והירבה להעסיק את רוחו בתקוות הגאולה ובביאת המשיח. הדבר מתבטא גם בריבוי דרשותיו על מצוקות הגלות, אף כי בדרך כלל היה מצבם של היהודים בזמנו ובמקומו טוב בהרבה משהיה במקומות ובזמנים אחרים בימי הביניים. יש לשער שאלמלא החשש מפני הנוצרים והמומרים היה רעיון המשיח תפס מקום נרחב בהרבה מכפי שתפס בפועל בפרשנות היהודית של ימי הביניים, וחיבורו של ר' משה הדרשן לא היה כה ניכר בזיקתו העמוקה לנושא.

לקראת סוף המאה הי"א החלו חכמי ישראל במערב אירופה לחוש במגמה הפולמוסית החדשה בדבריהם ואף בכתביהם של חכמי הנוצרים. התעצמות האיבה והמגמה הפולמוסית מצידם של הנוצרים העלתה את רמת האיבה והפולמוסנות גם מצידם של היהודים, ואילו השימוש בתורה שבעל פה ובכתבי חכמי ישראל למטרות של ניצוח דתי הביא לצמצום המרכיב המשיחי בפרשנות המקרא ובדרשות הפסוקים בספרי היהודים. צמצום זהיר זה ניכר כבר בימיו של רש"י והוא הולך ומתברר בדורות הבאים, בצרפת, בפרובנס ובספרד.⁵⁶

לפי דעתי, ועל פי שיקולים נוספים שתיארתי בפירוט במקום אחר,⁵⁷ ריבוי החומר המשיחי בכתביו של ר' משה הדרשן הוא שהביא להיעלמם של הכתבים מן הספרות היהודית כבר בדור הראשון שלאחר רש"י. חכמי היהודים ומנהיגיהם נמנעו מלהפיץ יתר על המידה את הדרשות המשיחיות אפילו בתוך המחנה פנימה, וספרו של ר' משה הדרשן היה אחד מקורבנותיה של מגמה זו.

אין ספק שכבר רש"י הבין את הסכנה הטמונה בפרשנות של פסוקי מקרא רגישים, פרשנות העלולה לסייע בידיהם של נוצרים ואולי אף לשמש נשק בידיהם בוויכוחיהם עם יהודים, אם כי ברור שממשיכי דרכו של רש"י בפרשנות המקרא היו רגישים לדבר יותר ממנו.⁵⁸ על שכיחותם של מרכיבי הוויכוח הבין-דתי הסמוי בדברי רש"י עמדו יהודה רוזנטל ז"ל, אברהם גרוסמן יבלח"א ואחרים. במאמרו "הפולמוס האנטי נוצרי ברש"י על התנ"ך"⁵⁹ הראה רוזנטל את סימני הפולמוס אצל רש"י, והביא כמה דוגמאות לשימוש של רש"י בפירושו במונחים התלמודיים "מינים" ו"תשובת המינים". מהדוגמאות שהביא מתברר שרש"י הירבה להתייחס בשלילה אל המינים ואל מעשיהם

56 כדוגמה מייצגת לעניין זה יש לעיין בפירושו של ר' יוסף קרא למקצת ספרי המקרא. לדיון ממצה בדבר זהירותו של ר' יוסף קרא מפרשנות משיחית למקרא העלולה לשמש כלי שרת בידיהם של נוצרים ראו גרוסמן (לעיל, הע' 54), עמ' 269–301.

57 ראו במאמרי העומד להתפרסם (לעיל, הע' 1).

58 ראו הע' 56.

59 ראו י' רוזנטל, מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 101–116.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

בייחוד בפירושו לספר משלי,⁶⁰ אולם נימה דומה ניכרת גם בפירושו ליתר ספרי המקרא. עם זאת, סבור רוזנטל כי "אי אפשר להכיר בפרשנות שלו טנדנציה אפולוגיטית אנטי־נוצרית כמו שאפשר להכיר אצל המפרשים הצרפתיים שבאו אחריו. לפעמים הוא הלך אחרי הפשט, למרות שהיה לחשוש שהפשט הוא לפי רוחם של המפרשים הנוצריים".⁶¹ אחר כך מביא רוזנטל את דעתו של יצחק בער, אשר לדברי רוזנטל "משתדל להוכיח כי כל הפרשנות של רש"י היתה לה רק מטרה אחת, והיא הויכוח האנטי־נוצרי"; רוזנטל מסכם את מאמרו במילים הבאות: "אמנם טעו החוקרים שהמעיטו לראות את הויכוח האנטי נוצרי בפירושו של רש"י, אבל מצד שני חסרות עוד ראיות לחיזוק התיזה הקיצונית של בער".⁶²

בשנים האחרונות חזר אברהם גרוסמן והעלה את שאלת מקומו של הפולמוס בין יהודים ונוצרים בפירושי רש"י למקרא,⁶³ וקבע כי "הפולמוס בין היהודים ובין הנוצרים בא לידי ביטוי נרחב בפירושו של רש"י לתהלים". כרוזנטל לפניו, גם הוא מסתייג מהשערתם של בער ואחרים שלפיה כתב רש"י את רוב פירושו לנ"ך בשנותיו האחרונות, לאחר גזירות תתנ"ו – דבר המסביר לדעת בער את איבתו הגוברת של רש"י לנצרות ולנוצרים – והדבר נכון גם לגבי הפירוש לתהלים. לדעת גרוסמן הביע רש"י את איבתו לנצרות בייחוד בפירושו לתהלים משום אופיו הדתי של הספר ועקב השימוש הליטורגי הרב שעושים בו הנוצרים.⁶⁴ מכל מקום, לדעת גרוסמן איבתו של רש"י לנצרות גלויה וברורה.

אך לא רק איבתו של רש"י לנצרות מתבטאת בפירושו למקרא אלא גם חששו מהשימוש שעשו ושעתידים הנוצרים לעשות בפירושו. לדעתי בחר רש"י בקפידה את הקטעים מדברי ר' משה הדרשן ששילב בפירושו למקרא, ונמנע בידועין לשלב בפירושו אף לא אחד מקטעי הדרשות המשיחיות הרבות שמצא בספרו של ר' משה הדרשן. קירבת הזמן שבין רש"י לר' משה הדרשן – לא יותר מכמה עשרות שנים – מאפשרת להניח שרש"י הכיר חומר רב מתוך כתבים אלה אם לא את כולו, בטרם יאבדו מן העולם.⁶⁵ לא יד המקרה היתה אפוא בבחירת החומר מספרו של הדרשן בידי רש"י כי אם כוונת מכוון.

60 שם, עמ' 107.

61 שם, עמ' 115.

62 שם, עמ' 116.

63 ראו אברהם גרוסמן, "פירוש רש"י לתהלים והויכוח היהודי־נוצרי", מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים למשה ארנד, בעריכת ד' רפל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 59–74.

64 שם, עמ' 74.

65 מכמה טעמים יש מקום להשערה כי החומר הגיע אל רש"י באמצעות חברו־תלמידו ר' יוסף קרא. הידיעות מדברי רבנו תם שהועלו בראשו של מאמר זה על הגירתם של ר' משה הדרשן ור' לוי

חננאל מאק

אין ספק שרש"י רחש אהדה רבה לר' משה וכתביו, והדבר התבטא בריבוי הקטעים שבחר להביא מספריו וכן בעיבוד דרשותיו והתאמתן לשימוש בפירושו שלו. בחינת הדרשות והפירושים שרש"י הביא בשם ר' משה הדרשן והשוואתם עם החומר המשיחי המובא ב"פגיון האמונה" וב"שועות משיחו" בשם ר' משה מעלות כי רש"י נמנע באופן מוחלט מלעשות שימוש בדרשות המשיחיות של ר' משה הדרשן. אף שרש"י עצמו לא שלל לחלוטין את הצגתם של דרשות ופירושים הנושאים את שם המשיח, מדברי חז"ל או מדברי עצמו,⁶⁶ אין הוא מרבה בדרשות ופירושים משיחיים. ועל כל פנים, לעולם אין הוא מביא מתורתו של ר' משה הדרשן דבר וחצי דבר שיש בו ניחוח משיחי.

ועם זאת, יש לחזור ולהדגיש את העובדה שרש"י לא נמנע מלעשות שימוש נרחב בתורתו של ר' משה, שלא כממשיכי דרכו המפרשים בצרפת ובספרד בדורות הבאים, שאימת דרשותיו המשיחיות העזות והנועזות של ר' משה הדרשן הביאה אותם להשתיק את קולו כמעט לחלוטין.

1

הניסיון הראשון לקבץ את פירושי דרשותיו של ר' משה הדרשן מתוך פירושי רש"י נעשה בידי אברהם עפשטיין.⁶⁷ מאמר שלו הנוגע לענייננו התפרסם לראשונה בווינה בשנת 1891, כחוברת שנקראה בשם "ר' משה הדרשן מנרבונה", והוא כלול, באותה כותרת, בקובץ מאמריו של אפשטיין הקרוי "כתבים א'".⁶⁸ המאמר כולל מבוא ובו דיונים קצרים בחייו של ר' משה הדרשן וביצירתו וכן בבעיות הזיהוי של דרשותיו,

בנו מנרבונה למרכז צרפת או לצפונה מחזקות את האפשרות שכל כתביו של ר' משה, או לפחות רובם, הגיעו לידי רש"י והיו מוכרים לו.

66 אחת הדרשות הישירות המעטות מסוג זה היא הפירוש הדרשני לפסוק הרגיש "עד כי יבא שילה" (בראשית מט, י): "מלך המשיח שהמלוכה שלו". פירוש דרשני עקיף המתייחס אל המשיח הוא הפירוש לפסוק "דרך כוכב מיעקב" (במדבר כד, יז), שרש"י מפרש אותו על דוד המלך. אף על פי שהפירוש מתייחס אל מעשיו של דוד בן ישי המתוארים בספר שמואל, אי אפשר להתעלם מן הרמז המשיחי בפירוש לפסוק טעון זה. בפירושו לדניאל י"ב, י"ב, מדבר רש"י על שנים "שעתיד משיחנו להתכסות אחר שנגלה וישוב ויתגלה".

67 אברהם עפשטיין נולד באוקראינה בסוף שנת 1841. הוא עמד בקשרי מפגשים ומכתבים עם גדולי "חכמת ישראל" המאוחרת, בשליש האחרון של המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים. הירבה לעסוק במחקר בתחומים שונים של מדעי היהדות, ורבים ממחקריו פורסמו עוד בחייו בלשונות עברית, גרמנית וצרפתית. לפרטים נוספים עליו ראו: הרב י"ל מימון, "החכם החוקר ר' אברהם עפשטיין", כתבים, מאת אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' 7-13; אברהם עפשטיין, אוטוביוגרפיה, שם, עמ' 14-19.

68 כתבי ר' אברהם עפשטיין, בעריכת א"מ הברמן, א, ירושלים תש"י, עמ' רטו-רמד.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

ועיקרו הוא לקט פירושו של ר' משה לתנ"ך, שעפשטיין קיבץ ממקורות יהודיים ובראשם פירושי רש"י למקרא. הלקט כולל גם קטעים המובאים בשם ר' משה הדרשן בכ"י מינכן 5 הידוע, המכיל פירושי חכמים מאשכנז ומצרפת מימי הביניים ובמיוחד את פירושי רש"י, ומעוד מעט כתבי יד אחרים. הלקט של עפשטיין כולל ארבעים ותשעה קטעי דרשות של ר' משה הדרשן, שרובן לקוחות מפירושי רש"י לתנ"ך, אף כי לא את כולן יש לייחס לר' משה הדרשן מנרבונה, ועפשטיין עצמו היה ער לכך.⁶⁹ עפשטיין לא הביא בילקוטו את הקטעים מספרו של אברבנאל ונמנע לגמרי מלעסוק בחומר הנוצרי; כמו כן לא התייחס בכלל לדרשות של ר' משה הדרשן אשר שמו לא נקרא עליהן, אם כי יש להניח שהוא הכיר את השערותיהם של צונץ ושל שי"ר.⁷⁰ עיון בקטעים שעפשטיין הביא והשוואתם עם דרשות ר' משה שלא הביא, מאפשרים אפוא לבחון את בחירתו של רש"י בדרשות מתוך ספרו הגדול של ר' משה הדרשן ולהתרשם מאופיו של החומר שהביא רש"י בפירושו, ובעיקר מאופיו של החומר שנמנע להביא. מספר בראשית, לדוגמה, הביא עפשטיין חמישה קטעים כאלה; שניים מהם מוכרים מפירושי רש"י שבדפוס, כאמור למעלה, אחד מוכר רק מן התוספות לתלמוד הבבלי,⁷¹ ועוד שניים מופיעים בכתבי יד שלא נדפסו אך ספק אם יש לייחס אותם לר' משה הדרשן מנרבונה.

ז

נציג כאן כדוגמאות כמה מפירושו של ר' משה הדרשן לתורה – רובם מובאים בפירושי רש"י למקרא ונזכרים ברשימת עפשטיין. הפירוש הראשון מבין הנדפסים מתייחס לפסוק "וַתֵּמֶת דְּבָרָה מִיִּנְקַת רִבְקָה" (בראשית לה, ח) ורש"י עונה בו לשאלה "מה עניין דבורה בבית יעקב"; והתשובה: "לפי שאמרה רבקה ליעקב 'ושלחתי ולקחתיך משם', שלחה דבורה אצלו לפדן ארם לצאת משם, ומתה בדרך". וכאן מוסיף רש"י "מדברי רבי משה הדרשן למדתיה". השאלה והתשובה נראות מובנות ומשכנעות ואינן חורגות מדיון פשטי רגיל אל מחוזות הדרוש. הקטע הנדפס השני מבראשית מתייחס לפסוק "וַאֲנִי בִבְאִי מִפְּדֹן מֵתָה עָלִי רַחֵל" (שם מח, ז) שבדברי יעקב אל יוסף, ורש"י מביא כאן את דברי ר' משה הדרשן המסביר שיעקב קבר את רחל בדרך בית לחם על פי הדיבור, כדי שבבוא העת תבקש רחל

69 המספרים הרשומים בראשו של מאמר זה מבוססים על עבודתו של עפשטיין.

70 אך לא את "מדרש אגדה" שבובר פירסם בשנת תרנ"ד, שלוש שנים לאחר שהתפרסמה החוברת של עפשטיין.

71 ראו לעיל, הע' 6.

חננאל מאק

רחמים על בניה הגולים לבבל, וזאת על פי דברי ירמיהו "קול בְּרָמָה נִשְׁמָע... רָחֵל מְבַכָּה עַל בְּנֶיהָ... מִנְעֵי קוֹלָךְ מִבְּכִי... וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם" (ירמיהו לא, יד–טז). מקור הדרשה הוא בבראשית רבה,⁷² והיא עובדה עיבוד מסוים בדרכה אל פירוש רש"י אך לא נוכל לדעת כיצד בדיוק נוסחה בשלב הביניים, בספרו האבוד של ר' משה הדרשן, כיוון שגם הוא וגם רש"י נהגו לעבד את החומר שבידיהם ולא למוסרו כצורתו המקורית. הקטע הנדפס השלישי לבראשית מופיע בתוספות לתלמוד, ועניינו במעשה יוסף ואשת פוטיפר.⁷³ על הפסוק "ואין איש מאנשי הבית שם בבית" (בראשית לט, יא) נאמר בתוספות: "כתב רבנו משה הדרשן... מכלל דאיש אחר שלא מאנשי הבית – כלומר חלוק ומופלג מתורת אנשי הבית – היה שם, וזהו דמות דיוקנו של אביו". לפנינו דרשה המבוססת על דברי התלמוד במקום ומרחיבה אותם. דרשה זו אינה מובאת בפירושי רש"י לתורה ולתלמוד.

אמרנו למעלה שדברים רבים מספרו של ר' משה הדרשן מובאים בפירוש רש"י לספר במדבר. כאן ניכרת התעניינותו המיוחדת של ר' משה בפרשת קרבנות הנשיאים (פרק ז) ובפרשת המפקד השני (פרק כו), וגם כאן ניתן להבחין בשילוב של פירושים הקרובים לדרך הפשט בדרשות מובהקות שהביא רש"י מדברי ר' משה. מעניינת שאלת מקורו של הפירוש הדרשני המובא בשם ר' משה הדרשן לפסוק "זאת חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ" (ז, פד), המסכם את פרטי הקרבנות שהביאו נשיאי השבטים לחנוכת המזבח. הפירוש מובא בדברי הרמב"ן (לפסוק ב', הפותח את היחידה המקראית) אשר מצטט את רש"י שהביא אותו "מיסודו של רבי משה הדרשן". הפירוש אכן מופיע בדברי רש"י (לפסוק פה), אולם בלא ציון מקורו בדברי ר' משה הדרשן.⁷⁴

בין הדרשות שרש"י הביא בשם ר' משה הדרשן לפרשת המפקד אפשר לציין את הדרשות הבאות: הסבר פשטי לרישומן של משפחות חבר ומלכיאל בני אשר כמשפחות נפרדות, שלא כמקובל במפקד זה (פס' כד); הסבר דרשני להיעלמן של חמש משפחות מבני בנימין ברשימה הנוכחית בהשוואה לרשימת יורדי מצרים (בראשית מו, כא), וזאת על פי נבואת רחל הגוועת שקראה לבנה הנולד בשם "בן אוני" (שם לה, יח) – ומוסיף הדרשן ומציין כי נבואת הפורענות התקיימה במלואה בפילגש בגבעה; הסבר דרשני

72 פרשה פב, יט, מהד' תיאודור ואלבק עמ' 988.

73 סוטה לו ע"ב, ד"ה באותה שעה.

74 כך במהדורות הדפוס ובמהדורת א' ברלינר וכן ברשימת עפשטיין. הרב חיים דוב שעוועל, מהדיר פירושי הרמב"ן לתורה (ירושלים תש"ך), כותב על המילים "מיסודו של רבי משה הדרשן" ש"ברש"י ליתא"; לא בדקתי את כתבי היד של פירושי רש"י בעניין זה. הפירוש הדרשני מופיע כבר במדרש בספרי לבמדבר (פיס' נד, מהד' הורוביץ עמ' 55) וכן בספרי זוטא לבמדבר (פיס' פה, שם עמ' 253). האם התחלפו לרמב"ן מדרשי הספרי במדרשו של ר' משה הדרשן?

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

למספר הכולל של משפחות ישראל שנמנו במפקד: שישים וחמש – חמש משפחות פחות משבעים שהוא מספר משפחות העמים, וזאת על פי האות ה"א שבפסוק "כי אתם המעט מכל העמים" (דברים ז, ז); ועוד כיוצא באלה. ודרשות נוספות של ר' משה הדרשן שהובאו בפירושי רש"י לבמדבר: הסבר דרשני לגילוח הבכורות (ח, ז); הסבר לשוני למילה "זֶרָא" (יא, כ); דרשה על סמיכות פרשיות המקושש ועבודה זרה – "לומר לך שהמחלל שבת כעובד עבודה זרה" (טו, יא); דרשה שמקורה בתופעה לשונית: מדוע אין מפיק באות ה"א שבמילה "לה", בפסוק "וַיִּקְרָא לָהּ נֶבֶחַ בַּשֵּׁמוֹ" (לב, מב);⁷⁵ דרשה מפורטת המציגה את פרשת פרה אדומה כתיקון לחטא העגל (יט, ב); ועוד.

ואכן, תכונה משותפת לכל הדוגמאות שנידונו כאן, ולאלה שלא נידונו, היא כי אף לא אחת מהן נזקקת בדרך כלשהי אל המשיח או אל ערכים הקשורים בו. אפילו דרשות שיש מקום להרחיבן אל הכיוון המשיחי, כגון הדרשה על קבורת רחל ותפילתה, אינן מורחבות לכיוון זה, ועל כל פנים כפי שהן מובאות בדברי רש"י אין הן גולשות אל ההיבט המשיחי. ייתכן שהדרשה על רחל נרשמה בספרו של ר' משה הדרשן כפי שהיא מופיעה בפירוש רש"י, וייתכן שר' משה הרחיב אותה לכיוונים נוספים – מכל מקום, במתכונתה שלפנינו בדברי רש"י הדרשה מוגבלת ואינה נוגעת במשיח ובגאולה המשיחית שלעתיד לבוא.

הדרשה על הפרה האדומה המתקנת את חטא העגל מעניינת במיוחד, משום שדרשות מסוגה ובסגנונה באות גם בבמדבר רבה הלק א', שם נדרשות בדרך דומה פרשיות שילוח הטמאים (פה, א-ד), הסוטה (פט, יא-לא) ועוד. דרשות דומות באות בשם ר' משה הדרשן בפירוש רש"י לפרשת ציצית (טו, לז-מא) וכן לפרשת קרבנות הנשיאים (ז, יט), אלא שבמקרה האחרון לא ברורים בדיוק גבולות הציטוט ממדרשו של ר' משה. קווי דמיון אלה מחזקים מאוד את ההשערה שדרשות נוספות של ר' משה הדרשן באות בבמדבר רבה והן מאפשרות את זיהויים של קטעים נוספים מתורת ר' משה הדרשן במדרש זה. עיון בדרשות של ר' משה הדרשן המובאות ב"בראשית רבתי", במדבר רבה חלק א' ומדרש אגדה, מאפשר גם הוא להבחין בדרכו הזהירה של רש"י בהבאת החומר מדברי ר' משה הדרשן.⁷⁶

ח

עורכיהם של החיבורים הנזכרים לא נהגו בר' משה הדרשן ובספרו לא כרש"י ולא כתלמידיו ובעלי הספרות הרבנית באירופה בדורות הבאים. הם לא נהגו כרש"י אשר

75 וראו את דבריו המעניינים של הרמב"ן על דבריו של רש"י.

76 גם בעניין זה דנתי ברחבה במקום אחר – ראו במאמרי העומד להתפרסם (לעיל, הע' 1).

חננאל מאק

הירבה להביא מדברי ר' משה הדרשן אך נמנע באורח שיטתי מלהביא דרשות משיחות מתורתו, ולא כתלמידי רש"י וממשיכיו, שרובם נמנעו אף מלהעלות את שמו של הדרשן ולהביא דבר כלשהו משלו. אין לראות בהעלמת שמו של הדרשן בחיבורים אלה מגמה ייחודית לו, שהרי מחברים רבים נמנעו כמעט לגמרי מהעלאת שמותיהם של בעלי הדרשות,⁷⁷ ודרך זו היתה מקובלת בכל הזמנים. מאידך־גיסא, בחיבורים הנזכרים יש חומר משיחי רב שיש מקום לייחס אותו לר' משה הדרשן; במיוחד ניכר ריבוי בדרשות על ברכת יעקב לשבט יהודה שבפרשת ויחי, וכנראה לא במקרה השתלבו דרשות של ר' משה הדרשן על ברכת יהודה במדרש בסוף בראשית רבה.⁷⁸

כדוגמה לדרשות עתירות "ניחוח משיחי" נביא כאן, בדילוגים ובהשלמות הפסוקים לפי הצורך, קטעים מתוך שלושת החיבורים הנזכרים ומתוך היחידה הדרשנית המיוחסת לר' משה הדרשן בבראשית רבה. להוציא את דרשות במדבר רבה, נסבים כל הקטעים על פסוקים מברכת יעקב ליהודה (בראשית מט, ט–יב) – פרשה שהפרשנות הנוצרית מצאה בה תמיד עניין רב. בהקשרו של מאמר זה יש לציין כי פרשה זו ומשמעותה המשיחית נידונו בהרחבה בחלק הראשון של ויכוח ברצלונה.

א – בראשית רבתי (עמ' 239–240):

לא יסור שבט מיהודה – הוא השבט שראה בלעם: "אראנו ולא עתה, אשורנו ולא קרוב. דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל" (במדבר כד, יז).
ומחוקק מבין רגליו – הוא שאמר ישעיה "לא יכה ולא ירוץ" (ישעיהו מב, ד) וגו'.
השבט הזה והמחוקק הזה לא יסור מיהודה עדי עד, הה"ד "עדי עד".⁷⁹ ומתי תתקיים
נבואה זו –

כשיבא שילה – כשיבוא משיח.

ולו יקחת עמים – לו ישתעבדו כל מלכויות.

אֲסִרִי לַגֶּפֶן עִירָה – כשיצא משיח לירושלים להושיע את ישראל הוא אוסר חמורו
וירכב עליו ויבוא לירושלים, שינהוג עצמו בענווה.

77 בבמדבר רבה משולבות מספר דרשות של חכם בשם ר' שמעיה וייתכן שיש לזהות אותו עם ר' שמעיה הנודע, תלמידו ומקורבו של רש"י. דרשה אחת במדרש זה נמסרת בשם ר' לוי ואינה מוכרת מספרות האמוראים, וייתכן אפוא שבעל הדרשה הוא ר' לוי, אחיו של ר' משה הדרשן – על כך ראו מאק (לעיל, הע' 40), עמ' 238–242. ייתכן שגם בבראשית רבה ניכרים עקבותיהם של בני משפחת ר' משה הדרשן אך הדבר מחייב בחינה נוספת.

78 ראו דברי צונץ לעיל, ליד ציון 46.

79 צירוף המילים "עדי עד" מופיע בתנ"ך שש פעמים: שתיים ביסעיהו (כו, ד; סח, יח) וארבע בתהלים (פג, יח; צב, ח; קלב, יב, יד). נראה שכוונת הדרשן לפסוק "גם בניהם עדי עד יֵשְׁבוּ לְכֶסֶף לָךְ" (תהלים קלב, יב), המתייחס אל דוד וצאצאיו.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

וְלִשְׁרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו – כְּשִׁיבֹא לְקִבֵּץ יִשְׂרָאֵל... יִרְכַּב עַל בֶּן אֶתְנֹו, וְכֵן הוּא אוֹמֵר
"הִנֵּה מֶלֶכְךָ יֹבֵא לְךָ... עֲנִי וְרִכַּב עַל חֲמוֹר וְעַל עֵיִר בֶּן אֶתְנֹו" (זכריה ט, ט).⁸⁰

אחר כך בא במדרש קטע קצר מן התלמוד הבבלי על המשיח ואחריו נמשכות דרשות הפסוקים:

כִּבְסָ בִּיִן לְבָשׁוּ – כְּשִׁיבֹא מְשִׁיחַ יֵהֵא לְבוֹשׁ אֲרָגְמָן טוֹב מֵרָאָה וְיִדְמָה לִּיָּן.
וּבְדָם עֲנָבִים סוּתָה – כְּסוּתוֹ שֶׁל מֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ יֵהֵא מִלֵּת אֲדוֹם כְּדָם וְיֵהֵא מְרוֹקֵם
בְּצַבְעוֹנֵין אַחֲרֵים.

כאן באה שורת דרשות המייחסות פסוקים אלה לדוד ולשלמה, ואחר כך:

כִּבְסָ בִּיִן לְבָשׁוּ – ... כְּנֶגֶד "מְדוּעַ אָדָם לְלִבּוֹשֶׁךָ וּבְגָדֶיךָ כְּדֶרֶךְ בְּגָת" (ישעיהו סג,
ב), לְלַמֵּד שֶׁהַקֵּב"ה בְּעֲצָמוֹ פּוֹרֵעַ מֵאֲדוֹם... וְיֵהֵא בְּרָאשׁ יִשְׂרָאֵל – זֶה הַמְּשִׁיחַ...

ב – מדרש אגדה (חלק א, עמ' 110–111):

גֹּר אֲרִיָּה יִהְיֶה – זֶה מְשִׁיחַ בֶּן דָּוִד...
לְעֵתִיד לְבֹא יֵהֵא כּוֹרֵעַ וְרוֹבֵץ כְּאֲרִיָּה – זֶה מְשִׁיחַ בֶּן דָּוִד בֶּן הָאוֹמוֹת...
עַד כִּי יֵבֵא שִׁילָה – זֶה מֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ, שִׁיְהֵא מַלְכוּת בֵּית דָּוִד קִיִּימָת.
דָּבָר אַחֵר לֹא יִסּוֹר שְׁבֹט מִיְּהוּדָה – עַד עֲדֵי עַד, כְּלוֹמֵר עַד עוֹלָם, וְכֹאשֶׁר יֹבֵא
מְשִׁיחַ – לוֹ יִקְהֵת עַמִּים.
וְלִשְׁרָקָה בְּנֵי אֶתְנֹו – כְּשִׁיבֹא מְשִׁיחַ בֶּן דָּוִד יִקְוִיִּים בָּהֶם הַמִּקְרָא הַזֶּה "וְאֲנֹכִי נִטְעַתִּיךָ
שׁוֹרֵק" (ירמיהו ב, כא)
כִּבְסָ בִּיִן לְבָשׁוּ – כְּמוֹ שֶׁנֶּאֱמַר "מִי זֶה בָּא מֵאֲדוֹם חֲמוֹץ בְּגָדִים מִבְּצָרָה" (ישעיהו סג,
א)... סוּתָה – שִׁיכְבֵּס הַקֵּב"ה טְעוֹתוֹ שֶׁל מְשִׁיחַ...

ג – בראשית רבה צז, ח (עמ' 1207–1213), כל חלקי הדרשה מבוססים על הפסוק הפותח:

(עמ' 1207) יְהוּדָה אֶתָּה יוֹדוּךָ אֶחָיִךְ – יוֹדוּ לְךָ אַחִיךָ בְּעוֹלָם הַזֶּה וּבְעוֹלָם הַבָּא...
"וְדָוִד עֲבָדִי נָשִׂיא לָהֶם לְעוֹלָם" (יחזקאל לז, כה)...
(עמ' 1212) מִשְׁבֹּט יְהוּדָה עֵתִיד מֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ לְבֹא, שֶׁנֶּאֱמַר "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא שָׂרֵשׁ יִשְׂרָאֵל"
וְגו' (ישעיהו יא), וּמִשְׁבֹּט יְהוּדָה יֵצֵא שְׁלֹמֹה שְׁבִנָּה בֵּית רֵאשׁוֹן וְזִרְבָבֶל שְׁבִנָּה בֵּית
הַמִּקְדָּשׁ שֵׁנִי וּמֶלֶךְ הַמְּשִׁיחַ עֵתִיד לְבָנוֹת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ...
(עמ' 1212) יְהוּדָה רִבִּיעִי... לְשִׁבְטִים... וּבַיּוֹם הָרִבִּיעִי נִבְרָאוּ מְאוֹרוֹת, וְכָתִיב בַּמְּשִׁיחַ
"וְכִסְאוֹ כְּשֶׁמֶשׁ נִגְדִי" (תהלים פט, לז).

80 ראו לעיל, הע' 55, 56.

חננאל מאק

(עמ' 1213) ... רמז ליהודה שששה צדיקים יצאו משבטו ונתברכו כל אחד ואחד בששה מידות... וכתוב ביה במלך המשיח "ונחה עליו רוח ה', רוח חכמה" וגו' (ישעיהו יא, ב).

ד – במדבר רבה יג, יד.

הדרשה נסבה על קרבנו של נשיא שבט יהודה נחשון בן עמינדב לחנוכת המזבח. כאן לא נעשה שימוש ישיר בפסוקי ברכת יעקב, ולכן הביא את הדברים ברצף, ובדילוגים לפי הצורך:

והיה מסורת ביד שבט יהודה... מן יעקב אבינו כל מה שעתיד לארע לכל שבט עד ימות המשיח וכן היה ביד כל שבט ושבט... עד ימות המשיח⁸¹... [נחשון] הקריב כנגד מלכי בית דוד שעתידים לעמוד ממנו שמלכו בכיפה בים וביבשה כגון שלמה ומלך המשיח... מלך המשיח מנין, דכתיב "וַיֵּרֶד מִיָּם עַד יָם וּמִנְהָר עַד אֶפְסַי אֶרֶץ" (תהלים עב, ח)... ואומר "וְאֵרוּ עִם עֲנָנֵי שְׁמַיָא" וגו' (דניאל ז', יג) "וְלֹא יִהְיֶה שְׁלֹטָן" וגו' (שם, יד)... שלטו שניהם [שלמה והמשיח] על ע' אומות שהם מסוף העולם ועד סופו... לשלמה הביאו האומות מנחות וכן עתידים להביא למלך המשיח.

כאמור, רבים מן הפסוקים שהובאו במדרשים אלה שימשו, ועודם משמשים, את המסורת המשיחית הנוצרית, ואף על פי כן לא נמנעו היהודים עורכי הספרים הנידונים מן השימוש בהם בדרשותיהם. איננו יודעים מי היו אנשים אלה, אבל יש לשער שעורכיהם של חיבורים המכילים חומר כה רב של ר' משה הדרשן ידעו דברים על אמונת הנוצרים וספרותם ועל השימוש הנוצרי בפסוקים אלה ואפילו בדרשות קרובות לאותן שהובאו כאן. דרשות מהסוג המובא כאן מטעימות יפה את ההבדל בין דרכי השימוש בדרשות המשיחיות של ר' משה הדרשן הנקוטות בידיהם של העורכים עלומי השם של המדרשים הנזכרים מחד-גיסא לבין דרכי השימוש בהן בידי הפרשנים והמנהיגים המוכרים, ורש"י בכללם, מאידך-גיסא.

בעוד שהעורכים עלומי השם הירבו להביא דרשות משיחיות מתורתו של ר' משה הדרשן, נמנעו רוב הפרשנים שאחרי רש"י להביא מתורתו אף פירושים ודרשות מהסוג השכיח והבלתי "מסוכן". מבלי שיהיה מודע לדבר בחר רש"י בדרך הביניים: הוא הירבה להביא פירושים ודרשות מתורתו של ר' משה אך נמנע לחלוטין מדברים שיש בהם אף שמץ של האמונה המשיחית. דברים כאלה הביא רש"י במקום ובמידה הראויה על פי דעתו, ולא בשמו של ר' משה הדרשן שתורתו הספוגה רעיונות משיחיים הרתיעה אפילו את רש"י.

81 מקורו של רעיון זה הוא בספרות בית שני. הוא נרמז בספר היוכלים (מה, יד) והוא מן הרעיונות המנחים של ספר צוואות השבטים.

"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן"

ט

רש"י הכיר ככל הנראה את מדרשו או את קובצי מדרשיו של ר' משה הדרשן. קבצים אלה התייחסו אל כמה מספרי המקרא ובראשם הספרים בראשית ובמדבר וכן אל תהלים, משלי, איוב וכנראה גם שיר השירים, ואפשר גם אל ספרים נוספים מהתורה ומנ"ך. בין דרשותיו של ר' משה יש כאלה הקרובות מאוד אל פשוטם של מקראות, ויש דברי דרוש מובהקים – האחרונים מכילים לא מעט חומר בעל אופי משיחי, וחומר כזה מופיע בשיעור ניכר בספרות הפולמוס הנוצרית בשמו של הדרשן, ובמידה לא מבוטלת גם בכמה חיבורי מדרש יהודיים, בהעלמת שמו. רש"י הירבה להביא מדברי ר' משה בפירושו למקרא אולם נמנע בעקיבות מלהביא מדבריו חומר בעל אופי משיחי, אף על פי שזכרו של המשיח עולה לפעמים בפירושו שלו למקרא. ככל הנראה הבחין רש"י בחריפותן של הדרשות המשיחיות של ר' משה והעדיף לוותר עליהן כליל. מגמת הזהירות מפני דרשות משיחיות ניכרת יפה בחיבוריהם של פרשנים מוכרים בדורות שלאחר רש"י, וכנראה היא שהביאה להיעלמות שמו ודרשותיו של ר' משה מן הספרות היהודית כבר בדור שאחרי רש"י. עם זאת ברור שרש"י העריך מאוד את דבריו של ר' משה הדרשן ולכן הירבה להביא מדבריו ואף לדון בהם ולעבדם לפי הצורך, ובהתאם לעקרון הזהירות שנקט.